

1964

VÄSTERGÖTLAND
=====

Torpa

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Larsson, R.G., 1929

Svar på ULMA:s frågelista 1 Mjölkhushållning

51 bl.4:o

/Se även acc.1988/

1964

Exc. OSD

1964, 1988

Västergötland

Torpa sn

Vd

Många felaktigheter. Ibland bra.

Larsson, R. G. 1929

1964 Svar på ULMA:1 om mjölkhus-
hållning.
Jfr ordförteckning i slutet.

51 Bl. 4^c

1988 Tillägg till ULMA:1 = 2 " 4

M J Ö L K H U S H Å L L N I N G .

Uppteckningar till besvarande av Landsmålsarkivets frågelista n:r 1, berörande i huvudsak Torpa socken av Vedens härad i södra Västergötland.

Av R. G. Larson i Gullestorp.
(Insänt 1929, jan.).

1. Allmänna meddelanden.

Då jag nu, för att "börja från början", går att besvara Landsmålarkivets frågelista n:r 1, som rör sig om mjölkhushållning, vill jag förutskicka, att den ort varom det rör sig icke är någon utpräglad lantbruksbygd; åtminstone var icke så förhållandet på den tid varom här är fråga. Ortens läge i närheten av en stad gjorde väl också sitt till för att smör och ostberedning icke blev så betydande. Många seder, som tjäna till att besvara mjölken ha därför icke funnits i överskådlig tid. För en forskare torde därför en del uppgifter synas torftiga, men torde de dock icke vara alldeles värdelösa som jämförelsematerial.

Västergötland
Torpa sn
("huvudsakl.")

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

På ovan anförda grund är det också helt naturligt, att en del i frågelistan framställda frågor icke kunnat besvaras, liksom ock att en del andra, i listan ej berörda förhållanden kommit med.

Orten är småbrukarbygd. Endast ett fåtal större gårdar finnas, och då dessa redan ganska tidigt övergingo till mera moderna metoder i hushållningen, avse här meddelade uppgifter endast allmogen.

En del av mina meddelare minnas så långt tillbaka som till mitten av 1800-talet, men en del seder, bruk och benämningar kunna nog sägas vara uråldriga.

Min moder, Maria Westh-Larson, född år 1856 i Sexdrega i Kind, men redan som ung inflyttad till Torpa, står huvudsakligen som meddelare av det nedskrivna. I övrigt har jag för varje enskilt fall angivit berättaren där/så kunnat ske. Mycket av det återgivna omtalades allmänt i upptecknarens barndom och blev så ofta inpräglad, att någon viss berättare ej kan anges.

Det språk, på vilket Ortsbenämningarna meddelats, är min

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

3
moders och befolkningens vanliga dialekt, d.v.s. torpadialekten sådan den talades för ett tjugotal år sedan, innan skolorna - efter inkorporering med staden - inarbetat en mera utpräglad rikssvenska. Den gamla torpadialekten är f.ö. det språk, som för upptecknaren själv är det naturliga.

2. Svar på frågelistan om mjölkhushållning.

I. Olika slag av mjölk.

Den mest förekommande benämningen var m j ö l k, i beständ form m j ö l k a - ö-ljudet öppet och uttalat med framskjutna läppar. Andra, ofta använda, benämningar voro: [d e n v i t e t å r n, d ä v i t a] och b a r n a m a t e n. Av dessa senare benämningar förekommo uttrycken "den vite tårn", "en viter tår" och "dä vita" allmännast.

[T. ex.: "dä ä gött å ha en viter tår i husa", eller: "dä ä söckent för den, sum inte har en viter tår".] ✓

↳ Då en allmogekvinna kom till ett "mjölkalöst" hus för att förära hemmet en kruka mjölk, skedde detta för det mesta

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Frgl.:1

vite

Landsm. Upps. 1964

mjölk-lös

R. G. Larsson. 1929. TORPA

med uttrycket: "ja skulle gå te er mä lite vitt".

Då en stor del av torpare och småbrukare icke hade mer än en å två kor, vore de ofta utan mjölk, "mjölkalösa", som det hette. Även här utgick man ofta från att mjölken var "det vita". Därför hette det t. ex.: "dä ä mört hemma nu", "dä har svartnat för öss", "var ko ä bleen svarter" eller "tess dä iar ljusnatt i vårn laggärl", då man skulle omtala att kon gick sin.

mört a.

Benämningen "barnamaten" förekom visserligen mera sällan, men var, också den, ganska allmän. Uttryck sådana som t. ex.: "hure har du 't mä barnamaten hemma?", "barnamaten börjar ä truta" och "dä ä inget vär te barnamat", kunde man ofta ia höra, då det var klent med mjölken. Å andra sidan, da man talade om att mjölk ingick som en huvudsaklig beståndsdel i kosten, användes uttryck sådana som: "vi leve mö barnslitt, hemme nu" eller "dä ä la mest te hölla se ve dä barnslia". Det bör kanske anmärkas, att det mest var bland kvinnorna, som benämningen "barnamat" användes om mjölken.

barn-mat

Under senare tid - mitten av 1800-talet och framåt - var

barnsliga

Landsm. Upps. 1964
R.G. Larsson. 1929. TORPA

komjolk det enda som användes till människoföda. Kon var också egentligen det enda mjölkdjur som fanns, utom i vissa undantagsfall. För längre tillbaka var getmjolk mycket vanlig. Enl. vad som meddelats av äldre personer användes den mest rå och i form av smör. De flesta torpare och småbrukare hade några getter. Följande torde vara belysande härför:

"Förr i vala, i mia föräldrars ti, nör dum inte hade kor utan getter, så va dä vita inte så behagelitt sum nu. Ja mins la hure mor mi berätta, att den änne smaken lå i munnen dum för jämnan. Å te å koka nönting utå getamjölka dä va la så gött sum omöjelitt, för dä ble bara ost utå alltihopa. Dä va förståse te å äta'na käller å okokter. Å så va dä la smört sum dum hade förståse, men en kan va säker på att barna inte kjäka så mö ätter smörgåser dä, nör dum bara hade getasmört å be för". (Christina /efternamnet okänt/, en gammal gumma från Pålsbo i södra Torpa, död vid hög ålder för c:a 15 år sedan).

Mjolk användes givetvis till djurföda vid uppfödning

>
an

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA
Frgl.:1

av kalvar och grisar. Hos den fattiga befolkningen förekom dock "mjölkageva", som utfordringen med mjölk kallades på ortsdialekten, synnerligen sparsamt. Man sökte så fort som möjligt "blänna i" åt kalvarna och grisarna. Under första tiden av en kalvs eller giris' liv måste han givetvis ha nymjölk att dricka och han sades då "vara i greddabonken". Snart nog började man dock använda skummjölk "nä blänne" för att därefter övergå till "vattenblänne". Det hette då: "nu harn kömmet ur greddabonken". Uttrycket kunde också användas om ett barn, som nyss var avvant, men ansågs icke vara passande.

R å m j ö l k e n, för vilken någon annan benämning än r å m j ö l k ej torde ha förekommit, ansågs innehålla vissa medicinska egenskaper (uppgiften av upptecknarens fader) samt större näringsvärde än mjölk i allmänhet. Då far var född i Kind och vistats på flera ställen under sin knalletid, är jag icke säker på att uppgiften om råmjölkens medicinska egenskaper äro från Torpa, men skulle knappast tro det, ty jag har ej hört uppgiften från någon annan. Råmjölken skulle emeller-

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

grädd-bunke

råmjölk
Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

7

intagas på fastande mage och var bra för "sur mage", med vilket ord troligen avsågs gasbildningar. Råmjölken skulle också vara ett styrkemedel för klena barn samt för kvinnor, som ledo av "vitsot". ✓

vit-sot

Råmjölken ansågs emellertid allmänt vara ett värdefullt födoämne och äts med begärlighet. Mest förekom den tillredd till "råmjölkpannekaka". Denna tillreddes utspädd med vanlig mjölk (eller i nödfall vatten), tillsattes med socker, mjöl och kryddor samt gräddades i ugn. Det var vanligt att grannarna förärade varandra råmjölkpannekaka, d.v.s. ifall vänskap rådde dem emellan; annars kunde det gå olyckligt, ty råmjölken var lätt att förtrolla. Överhuvud måste stor försiktighet iakttagas med råmjölk, så att den ej blev förtrollad; den borde ej bäras öppen ute i fria luften, utan skyddas med t. ex. ett förkläde, den borde ej bäras över rinnande vatten, ej bäras av en havande kvinna o.s.v. - Ett skyddsmedel var att "slå stål" ✓ över den eller sticka ner en brand i den.

råmjölk - pannekaka

Förutom pannkaka tillreddes råmjölken som ost, kallades ~~de~~

Landsm. Upps, 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

stål
slå stål

då mestadels krukost.

Från en gammal kvinna i Transås, Torpa, hörde jag en gång uttrycket "rämjölkakalas", men kan ej riktigt förklara vad som menades därmed; det tycks emellertid under äldre tid ha varit sed att göra bjudning medan kon var nykalvad och var det troligen detta som avsågs. Ordet var emellertid ej vanligt.

rämjolk-kalas

Den spenvarma mjölken kallades allmännast n u m j ö l k, ibland också n u s i r t e r (nysilad) mjölk. Av andra benämningar var k o j u m m e n (koljum /varm) det allmännaste.

ko-gjumm

"Måna fragga ståriemjölkespannen ska katten ha sin sleck, å hu ska silas inna fräset har lagt se för annars går krafta urna". Detta var en stående regel. "Fragga", d.v.s. skummet, kallades även "löa". Skummet gavs mestadels åt katten och osilad mjölk användes sällan som människoföda. "En ska inte äta löa (fragga)". - Uttrycket "spenavarmer mjölk" användes också och torde man därmed för det mesta ha åsyftat mjölken innan den silats. "Han åt sum en katt, satte i se litervis mä spenavarmer mjölk".

löd

S. 48

Landsm. Upps. 1904
G. Larsson. 1929. TORPA

Spen-varm

Särskilt barnen i huset, men ibland också äldre, skulle ha en mugg mjölk medan den ännu var varm. Detta kallades "te å få se en siletår". "Siletären" kallades också mera vanvördigt för "kattesleck". Man gävtänligen alltid katten - huskatt fanns ju alltid på ställena - en bunke mjölk då man mjölkat; det sades då att "katten skulle ha sin mjölkesleck". Benämningen "kattesleck" skulle vara spydigt och gick ut på att den som fick denna var lik katten. "Te å ta se en siletår" var mycket vanligt.

Traktering med sötmjölk vid några särskilda tillfällen torde knappast ha förekommit inom överskådlig tid.

Uttrycket sötmjölk torde knappast ha förekommit mera allmänt som benämning på något visst slag av mjölk. Begreppet synes dock ha avsett mjölk som ännu ej skummats. Talesätt sådana som "han ä la kömmen nett upp i dum söte mjölka-fata", "hu får nöck inte se nör söter mjölk mer", "den han vell allt ha mjölka söter" ge detta vid handen, då det härvid alltid varit fråga om vunna eller förlorade fördelar.

sil-tår

katt-sleck
mjölke-sleck

Söt

En del andra talesätt, med hänsyftning på mjölk, vill jag här anföra. Om slösaktiga personer sades det: "dum tar mjölka inna hu har lagt se", d.v.s. innan den gräddfällt, eller "där ä allt ett fölk, sum äter mjölka mä taket på", d.v.s. utan att skumma den. Om ytterst sparsamma personer sades det; "den hu greddar (skummar) allt inte mjölka inna dä har vuxet möss (mössa) påna". Det gives också exempel på personer, som låtit mjölken stå och "gräddfalla" så länge att gräddlagret möglat och är det givetvis detta som åsyftas med uttrycket att "dä har vuxet mös påna".

Den allmännaste benämningen på skummjölken var s k u m m e m j ö l k, men mycket vanligt var också benämningen ä g r e d d a t e r mj ö l k. Dessa uttryck användes brevid varandra av samma personer och deras valör är ungefär det-samma; endast i något specialfall förefinnes skillnad. Sålunda kallades allmänt den mjölk som användes för matlagningen i hushållet "skummemjölk", under det att den för kreatursföda avsedda mestadels kallades "ägreddater". Ursprungligen, synes

lak

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

skum-mjölke

av
gräddat

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

//

det mig, har med skummjölkl avsetts mjölk, som blott under en kortare tid fått gräddfalla och därför haft en del av fetthalten kvar, under det att med "ågreddater" avsetts sådan, som under längre tid fått gräddfalla och ur vilken alltså så mycket fetthalt som möjligt urtagits. Sedermera ha emellertid begrepen smält ihop.

Kokt mjölk förekom förr mycket som maträtt, den äts till bröd och sovel samt kallades gemenligen u p p k o k t e r m j ö l k eller v a r m d e r m j ö l k. Särskilt barn utspisades mycket med "varmder mjölk" i vilken man då lagt något sötämne, mestadels sirap. "Varmder mjölk" med sirap och lakrits användes även som medicin vid förkylning. Genom att i glöd upphetta en vit sten, s.k. "kattsten" och sedan nedsänka denna i mjölk, så att mjölken därigenom uppvärmdes fick man en dryck som allmänt användes för att bota hosta, speciellt kikhosta hos barn.

"Uppkokter mjölk", helst med något sirap eller socker uti

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

katt -
sten

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORP. Ergl. 1

användes allmänt vid kall väderlek av personer som hade sitt arbete ute, skogshuggare och andra; den ersatte ofta kaffe.

Hinnan på kokt mjölk kallades allmännast h i n n a, men sådana benämningar som s n ö r p e t och s n a r p e n förekommo också ofta; denna hinna fick icke dragas undan, den skulle ätas upp, helst först, vilket särskilt för barnen var mindre aptitligt. För att få dem villigare härtill inbillade man dem att hinnan skulle göra dem friska och rödkindade -.

För grädden har ortsdialekten intet annat ord än just g r e d d e. Ordet "flötet" har visserligen förekommit, men är givetvis ej ursprunglig ortsdialekt. I detta fall såväl som överallt annars i "Knalledoniens språk" får man skilja mellan bygdens eget mål och de ord som hemförts av knallarna; dessa senare, speciellt från Nordsverige stammande ord, användas kanske allmänt i dagligt tal och det kan ibland vara ganska tvivelaktigt om man icke skall kalla dem ortsdialekt, då de så att säga vunnit burskap i språket.

Men man skiljer strängt mellan "k a f f e g r e d d e" och

hinna
 best? Snörpet
 "Snärpen"

Landsm. Upps. 1964
 R. G. Larsson. 1929, TORPA

?

mindre inflyttade
 utifrån en sm
 pränter i hinna
 J. S.

"k e r n e g r e d d e." "Kaffegredde", varmed förstods den grädde, som under senare tid användes för kaffet, men vilket ord även användes för att beteckna a l l i hushållet använd grädde, behövde icke vara så tjock, men måste däremot vara söt och god. "Kernegredde", vilken, såsom av namnet framgår, användes för smörkärningen, sökte man få så tjock som möjligt, under det att man ofta icke var så noga med om den blev sur. Härvid gjorde sig emellertid olika åsikter gällande. Några uttalanden skola belysa detta:

"Hure dum kan sälja smör, då kan då inga människa begripa, för dumses gredde ä så sur så han skriker". "Ja geck te Vik å tänkte köpa mek lite te kaffegredde, men Harre Gu, secken gredde ja feck; han va tunner sum vassle å nör ja köm hem van i alla fall sur". "Daras talar um att dum har svårt te å få smör, å dä undrar ja då inte på, för nu har ja sett dums gredde; milde den secken gredde! Ja råka te å komma dit presis sum hu slon i kerna (-tjerna! - kärnan) å dä va lite blåaktier vassle, så du nöckar då aldri nö så skvalpitt te kaffegredde en gång". "Dum

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Landsm. Upps. 1964

R. G. Larsson. 1929. TORPA
Frgl.:1

later gredden legga tess han han blir grår, innan dum greddar å, så dä blir allt smör". (Fina Magnusson, Thån vid Kråkered i

Torpa. Backstugositterska. Född omk.1860)

"Dä ä inte unnerlitt att bönnera blir rika, så sum dum hus-höllar mä dä dum har. Ja geck te Vik å tänkte få mek lite te knöespa, å kunnela aldri tro aent än att hu skulle ta å den mjölka sum dum hade tatt kaffegredde på; men ja feck se aent. Ja feck lite sur ^{vassle?} vassle, å dä ä dä säkert att där inte fanns n ö fett ina. Ja ble arger förståse å sae te fruaset, att hu kan äta si blåsura mjölk sjölver, äss hu har lust å frägtena ifall att dum hadde bjutt gredera inna ja fecket; för ja sj-er i um ja aldri får nör mjölk där mer. Dä ä förresten inte mö å mesta". (Lovisa N. Torparhustru från Kråkered. Död.)

Det bör kanske anmärkas, att då ordet vassle nämnes i ovanstående talesätt, det icke åsyftar vad som i allmänhet menas med vassle, utan därmed menas endast ytterlig mager mjölk, vars värde likställes med vasslen.

Man avsatte en del av mjölken, för att på denna taga

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

kaffegredde; man lät denna då stå endast en kortare tid varigenom såväl grädden som mjölken blevo av högre kvalité - denna mjölk användes huvudsakligast i hushållet. Den mjölk, på vilken man tog kernegredden fick ofta stå tills den blev sur och användes nog mest för grisarna, utom i de fall där man var till ytterlighet sparsam.

För att beteckna grädde användes ordet *f i l* aldrig. Men man nämnde ibland den mjölk som självlöpnat för *f i l e m j ö l k*. Detta ord var dock mindre vanligt och torde knappast kunna räknas till Torpas ursprungliga ordförråd. Vad jag ovan sagt om knallarnas språkinsatser gäller också här, dock att ordet "filemjölk" blott sällan användes, vilket icke kan sägas om en stor del andra främmande ord, som ingått i ortsdialekterna.

Det vanliga uttrycket för självlöpt mjölk var *l ö p e n m j ö l k*. Formen *l ö p n a t e r m j ö l k* var också mycket vanlig. "Dä ä så varmt så mjölka vell bara löpna",

✓
 Löpna.
 (ok. s. 16)

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
 R. G. Larsson 1929. TORPA
 VGL.

Fgl.:1

Landsm. Upps. 1964
 R. G. Larsson. 1929. TORPA

"hu ä löpnater", /"dä står inte te utan att mjölka blir löpen i denne varmen"/, "ja tänkte ja skulle bevara'na ifrå å löpna". I detta sammanhang sades aldrig att mjölken skär sig. Men uttrycken "hu ä ihoparunnen", "hu ä sum en hall", "hu startnatter" voro mycket vanliga, synnerligast de båda första.

Ordet m j ö l k är femininum och grädde är maskulinum i torpadialekten och för övrigt hela Sjuhäradsbygdens landsmål; därför blir det ock i bestämd form "mjölka" och "gredden". Man säger "hu" (hon) när man talar om mjölk och "han" när man talar om grädde.

Mager mjölk betecknades som "skäller mjölk", "blår mjölk", "tunner mjölk", "vassnier mjölk" eller "vattenmjölk". I det sista uttrycket låg endast betydelsen att mjölken var mager som vatten och ingen som helst hänsyftning på att den skulle vara blandad. Uttrycket "hu ä sum vattenblänne" kunde dock förekomma. Alla dessa uttryck användes bredvid varandra; de olika benämningarnas valör torde ha varit lika. Uttrycket "blå" torde dock ha betecknat det magraste. Några exempel:

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Landsm. Upps. 1964

R. G. Larsson. 1929. TORP #rgl.:1

17
"Jae, ja kan sega att koa ä bå bra å däljer, hu mjölkar mö
men mjölka ä skäller; ja köptena utå en hökfalier falebo å
han skrutte å na så förskräckelitt mä att hu mjölkar så mö,
men dä ska ja la sega ten, att dä va ingenting å skruta mä,
för mjölka ä ju så blår så en kunne farga ina, så den koa,
den kan han få igen å sälja te en aen falebo, så törn la få
struk". Clas J:son, Ruered - 1900-talet).

"Dum harla dälja kor. Mjölka ä ju så skäller så hu ä blår,
jæ, hu nästan skäftar i grönt. Ja, va där å feck mek e kruka
härumsistens, å ja fecka därekt ut mjölkekruka så farsker va
hu, men i alla fall va hu så tunner å vassnier sum dä hade
vört vattenblånne". (Lovisa N. - Kräkered).

"Mäna vi hade törpet, så hade vi allti gor mjölk å ja ä
ovaner ve vattenmjölka å därför ä dä så svårt; men ja kan dä
inte begripa secka kor dum har, för hu ä blår å vassnier sum
um dä vöre bara vattent en finge i munnen. Ja, hu ä sämmer än
vatten. Dä smakar precis sum dä ja bruka deska mjölkafata i
förr." Anna-Stina. Gammalt inhysesshjon i Ingesbo, södra Torpa).

skall a.

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
Landsm. Upps. 1964 R. G. Larsson 1929. TORPA VGL.
R. G. Larsson. 1929. TORPA
Frgl.: 1

Då det var fråga om s j ä l v s u r n a d m j ö l k
skilde man på mer eller mindre surnad sådan och det fanns oli-
ka benämningar för olika grader av surnad mjölk.

Var den blott helt litet surnad, sades det att "mjölka ä
draen" eller att "hu har fått se lite".

draen p.a.

Var surnaden kommen i enthast, såsom sommaren vid t. ex.
åskväder, sades det att "mjölka ä kövnatter", när den blott
obetydligt surnat.

Kövnatter p.a.

Mera märkbar surnad benämndes med att "mjölka ä blåsur",
"mjölka ä skämder" eller att "hu ä gjorder", det senaste ut-
trycket betecknade en ganska långt gången förskämndhet. "Va
mjölka gjorder, så kunne hu inte ätas; en feck slö bort'a för
gresera velle inte garna vena".

gjord p.a.

Den surnade mjölken användes allmänt som människoföda och
ansågs i vissa fall rent av som en läckerhet; utom i ovan nämnda
undantagsfall.

Genom jäsämne förändrad mjölk var i stort sett okänt i

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

bygden; om det någon gång förekom, var detta endast hos från andra orter inflyttade eller hos herrskap.

II. Maträtter med mjölk som huvudbeståndsdel.

Mjölk ingick som en viktig beståndsdel i hushållningen. Den förtärdes såväl okokt som kokt, såväl oskummad som skummad; mest skummad.

Mjölk, blandad med grädde, förekom icke hos allmogen. Däremot berättas det ganska allmänt, att hos de boråsborgare, som under förra hälften av 1800-talet ägde gårdar i Torpa, brukade man taga grädden hos ett fat mjölk för att blanda denna grädde med ett annat fats innehåll, där även den på detta fat uppkomna grädden fanns kvar. Denna med dubbel fetthalt försedda mjölk användes till bordsdryck och ^{fick} hos allmogen namnet "klåaresmask". Den sålunda skummade mjölken blandades sedan med nymjolk och denna blandning fördes sedan till staden och såldes - som nymjolk. Denna blandningsprodukt kallades av

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

Frgl.:1

stadens arbetarbefolkning för "smörlösamjolk". För att närmare förklara denna benämning bör det kanske sägas, att i Torpa finnas några gårdar med namnet Gässlösa samt några med namnet Smörhulan; då dessa gårdar i stor utsträckning innehades utav stadens borgare och det var dessa man misstänkte för bearbetningen utav mjölken, låg det ju ganska nära till hands att utav de båda namnen sammansätta ett ord som man tyckte passande. Detta har berättats av flera äldre personer socknen.

Efter dessa smådrag ur forna tiders affärsprinciper vill jag med några ord nämna hur allmogen förtärde sin mjolk. Yttranden ur folkmun tala bäst:

"Se, förr, nör en te stor del feck leva på bröt å mjölkasvätten, så töckte en att dä smaka bra, ifall en kunne få bröt å mjölka blännat. Många mål besto bara utå i mjölka döppat brö, å dä åt en mä gor smak på den tia. Å en åtla brö å drack mjolk te mä. Mor hu bruka iblann å koka brövälling; hu tok å kokte upp mjolk å lae i hårt brö å dä feck koka tess

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

bröt hade mjuknat - men dä feck inte bli upplöst - å feck en då lite sirap i, så ble dä gor å störkesammer mat, särskelt, um ventertia, nör dä va kallt å ruset å en lå ute i skoga å hoggde famnave te fenti öre famnen".)Upptecknarens fader).

"Nör en geck ute ve garsgåla på vörn, å en sällan hade nö aent i mataväg mä se än e halvka havrabrö eller blann-säsbrö å lite bläsur mjölk, så velle dä tänner te å få nö i se, för bröt va la för dä mästa hårt - å va dä dälitt jäst mä, så va dä sum sten iblann. Nör en börja bli gammel å få dålia tänner, så va dä löx å få nö i se; men tok en då lae ner nöra bröbeta i mjölka å latte dä hölla se sjölvt mäna en arbete, så hade en la e ätbar söppa te meddan". (Berättat av C.Larson, Kråkered. Återgivet efter en äldre person från från Pålsbo i Torpa).

"Nör en tänker se tebakars te hure dä va förr i vala, så ä dä könstitt att en kunne leva på dä en hade å tegå dä. En levde la mest på brö å välling å sell, kanske alla mest på

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

la (TOR)

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

välling. De va väldia kruker välling sum kunne ätas te en medda, e kannekruka mä mjölkavälling pärörder mä römjöl elle stötebrö för en kär, dä va ingenting. Men dä va ju tvonget te ä ha mö, nöer dä va så skällt, för en va ju tvo ngen te ä ha nö te arbeta på; å arbetet dä feck inte bli minner, hure lite en än hade i magen." (Gammal dagsverkare).

Mjölck som dopp till gröt förekom givetvis allmänt; man använde härvid huvudsakligen skummjölck - efter kaffegredde - och för det mesta okokt. Det var endast äldre och sjukliga personer som använde varm mjölck till "grötadöpp" - samt någon gång då man hade gröt kvar från ett föregående mål och man ansåg det vara lättare att koka upp mjölck "för te ä få nö vart i se", än att koka ny gröt.

Oskummad mjölck användes aldrig av allmogen till grötdopp; hos de bättre situerade förekom det givetvis och betraktades med avundsamma blickar av allmogen, som för att ge luft åt sitt missnöje spefullt kallade detta "te ä äta kalvagröt".

Frusen mjölck förekom icke i hushållningen.

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

Mjölkrätter som bereddades genom tillsats av löpänne före-
kommo under äldre tid, innan någon mera betydande mjölkförsälj-
ganska allmänt
ning till staden hade börjat, ~~XXXXXXXXXXXX~~

De olika slagen sådana osträtter benämndes: sötost, ✓
brunost eller brynost, ostplocker, småost eller bonkaost,
kruddost eller kämost.

Sötostens tillredning torde icke behöva någon förklaring,
då den icke mycket skiljer sig från den ännu brukliga. Brun-
osten eller, som den också kallades, brynosten blev efter
ystningen insatt i ugn för att stekas eller brynas; ostplock-
er kallades den ost som vid ystningen rann samman i sega strim-
lor - dessa lades nu samman, saltades svagt och ätos medan de
voro färska; småost eller bonkaost kallades den ost, som vid
ystningen blev fördelad i mycket små ostdelar - denna blan-
daes med färsk mjölk eller grädde, saltades något - kunde
även någon gång sötas - och arbetades väl samman, lades i ett
fat eller bunke och äts färsk; kruddosten tillreddes på liknan-

söt-ost

bryn-ost ✓

Små-ost

bonk-ost

Kruddost

Landsm. Öppn. 1964
R.G.Larsson. 1929. TORPA

L. nyg...

de sätt som bonkaosten, men man tillsatte här kryddor såsom vanliga brödkryddor, anis, fenkol, muscot eller - allra vanligast kummin. Eftersom kryddan i kryddosten vanligast var kummin kallades denna också ofta för kåmost; kummin heter nämligen på ortsdialekten "kämme". Nejlikor i ost förekom också, men endast vid helgerna samt hos herrskapen.

kummin - ost
kummin

Sötost och brynost förekommo också som kalasmat samt till förningar vid bröllop, begravningar, barnsöl m.m. -

Självurnad mjölk användes ofta till ostberedning i mindre skala; man slapp då att tillsätta löpänne. Sådan ost kunde - ehuru mindre vanligt - kallas för "surost".

Surost

Mjölkrätter med tillsats av öl och dricka förekommo ganska allmänt och torde väl ännu förekomma någon gång i gammaldags hus.

Den vanligaste var "dreckavällingen", beredd av mjölk och svagdricka samt något potatismjöl; den användes ofta vid ruskig väderlek och ansågs ge god värme åt kroppen. Benämningen "ölsupa" förekom också ganska allmänt. "Dreckavälling" och

Dricka
-välling

ölsupa

R.G.Larsson. 1929. TORPA
Upps. 1964

25

"ölsupa" var ungefär detsamma. "ölost" förekom också allmänt.

öl - ost

Det som blev kvar av grädden efter kärningen kallades för "kernmjölk" och ansågs i allmänhet vara smaklig, utom i de fall där man lät mjölken stå för länge innan den skummas. Kernmjölka äts som den var, dracks till bordsdryck, eller användes för ystning. Sur kernmjölk - om den fick bli gammal - ansågs dock vara mindre smaklig.

kärn - mjölk

"På den tia sum ja tänkte i Vik, så feck viinte äent än röten sell å havrabrö å sur kernmjölk å äta på fjortan daa en gång. Då geck la an så länge sum bröt va nögelunda farskt, men se käringa hu hadde för sek, att bröt feck inte törka, å så feck dä mugla i stället. Nu hade hu la spart gredde i många veker, så han va löen å mugel nör hu slon i kerna å sen så hushölla hu mä kernmjölka i veketal så att hu ble löen å mugel den mä. Sella hu lokta så katten sprang långa väga ikring bonken där hu lå, å då kunne i begripa hure hu skulle smaka; nör en nu feck den rötna sella å så dä lönnna bröt å den lönnna kernmjölka så kunne i begripa hure de skulle kännas i halsen

Landsm. Upps. 1964
R.G. Larsson. 1929. TORPA

på en nör en hade ätet. Vi kunne inte gå nära folk för ännen
 sto ur halsen på ös så tjöcker sum e pålsarm. Då va la e Guss
 löcka att käringa va så snål sum hu va, så hu skar allti mö
 små sellabeta å vådelitt små brötarninga, å utå kernemjölka feck
 vi la inte mer än knappt en halver kaffeköpp på man, för an-
 nars hade hade vi förpestat hela Parsbo rote ur bå den ene
 ännen å den andre. - Men ätter den dan då ga ja hela käringa på
 båten, sae upp mek å ga mek i tjänst hos en hannlare i Borås".

Sill-beta
bröd-tärning

(Gammal boråsbo, f.d. dräng i Torpa. Död).

III. Mjölakens förvaring; gräddbildningen.

Hos småbrukare och torpare fanns det sällan någon
 särskild mjölkkällare, utan man förvarade mjölken i ett skåp
 i köket eller skafferiet, ifall sådant fanns. Ibland hade man
 ibland hade man blott ett skåp eller en avbalkad hylla i
 "skonken". Skonke kallades förstukvisten allmännast.

Den hylla eller det skåp i vilken mjölken förvarades

Skonke an
 Lådsms. Upps. 1964
 R. G. Larsson. 1929. TORPA

kallades "mjölkahölla" eller "mjölkasköpet". På småställen var hade man givetvis icke många mjölkbunkar och det var därför endast en hylla i det vanliga matskåpet som man reserverat för dessa.

mjölk-hylla
mjölk-skåp

Kärlet som användes vid mjölkningen kallades "mjölkespann", "mjölkekruka" eller - om det var av trä - "mjölkebötta". "Mjölkespann" var det allmännaste, men på småställen förekom också benämningen "mjölkekruka" ganska allmänt. - Man får här skilja mellan "mjölkekruka" och "mjölkakruka". Det förra var kärlet, som användes vid mjölkningen, antingen det sedan fanns mjölk i den för tillfället eller icke; det senare var en kruka med mjölk uti.

mjölk-spann
mjölk-bötta

mjölk-kruka
sk. se ovan

Nedan återgivna talesätt torde klargöra i vilka fall var särskild benämning användes:

"Ja har deskat mi mjölkekruka", "mjölkekruka hänger på spiken". "Vi ha e mjölkakruka ståannes i skafferit", "ja ska gå å fängta e mjölkakruka", "ja ska ge er e mjölkakruka".

Det förra uttrycket enbart kärlet, det senare lika mycket

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

själva mjölken som kärlet den förvarades uti.

Mjölkekrukan var antingen vidare upptill och smalare nedtill (vanligt om den var av koppar) eller likformig (vanligt om den var av bleck), mjölkebyttan var i vanlig byttform; detta under äldre tid, i mera ny tid ungefär liknande former som nu.

Silen var i allmänhet av bläck, med ett runt hål i vilket en bit tyg spändes; i undantagsfall kunde den vara av trä. Någon gång kunde mjölksilen också vara hemmagjord, då av bleck med fina, stampade hål i själva bottenbläcket. På senare tid vanligast silduk av metallväv; denna kom i bruk mycket tidigt i Torpa och angränsande socknar.

De kärl i vilka mjölken silades upp kallades allämnast "mjölkabonke" (mest förekommande), "mjölkafat" eller "mjölkaskål". På de något större ställena användes mest beteckningen "mjölkafat", på de mindre "mjölkabonke" och på de allra minsta "mjölkaskål".

Å följande sida teckningar av ett par olika förvaringskärl för mjölk.

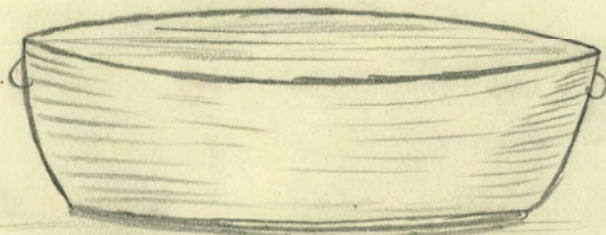
Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

*mjölk-
bonke
-fat
skål*
Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

29

Mjölkkärl.

Mjölkbunke / Kopparf.

Mjölkkruka / Kopparf.

Mjölkbunke outrä.
/ Svarvad.

Bleckbunke / äldre typ /

R.G. LARSON
1929

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929, TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R.G. Larsson. 1929, TORPA

Att skumma mjölken kallades allmänt "gredda å mjölka".

grädda av

"Ja gredda å ett fat", "ja harla mjölk, men ja vell inte gredda åna än", "vänta tess hu blir ågreddatter".

"Te å ta å mjölka", förekom också. Samt även mera skämtsamma benämningar, såsom: "ta taket å mjölka", "ta luva å mjölka", "klä å mjölkakruka".

luva f.

ta taket av

kläda av

För skumningen användes alltid en större sked av trä, slev. Denna kallades "greddaskea" eller "greddasleva" allt efter storleken. Den skummade grädden östes i en kruka, mestadels av lergods, men den kunde också vara av trä - ibland med lock över, ibland öppen. Denna kruka, i vilken grädden förvarades tills den skulle kärnas, kallades för "greddakruka". Att slå grädden direkt i kärnan torde aldrig ha förekommit; åtminstone ej inom överskådlig tid.

Någon gräddrand läts icke kvar på fatet, allt avskrapades och lades till kärngrädden; tog man kaffe grädda kunde det väl hända att den kvarsittande gräddranden fick sitta kvar för att sedan blandas med mjölken.

Något särskilt kärl med särskild benämning för den avskummade mjölken förekom icke, då det ju aldrig var fråga om några större mängder.

Mjölkkärnen rengjordes i vatten med tillhjälp av en tygbit, s.k. disktrasa. Var det fråga om träkärl skurades de med en s.k. viska, sammanbunden av torrt ris eller blåbärsris. Proceduren kallades att "tvätta mjölkafata".

För förvaring av mjölk under den varmaste sommartiden var det förr mycket vanligt att man sänkte ner mjölkkrukorna i brunnen; den hängdes då i ett rep eller en järntråd och nedsänktes så långt att den med ungefär nedre hälften befann sig i vatten. Då man satte ner mjölkkrukor i källaren på sommaren var det också vanligt - för att den skulle hålla sig kallare, att man sänkte ner kärlet i ett större kärl, som till en viss del var fyllt med vatten. Detta vatten byttes ofta under mycket varma dagar, för att mjölken skulle bättre hålla sig.

Sammalunda förvarades ock smör.

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

IV. Smör och smörberedning.

Smöret bereddades endast av komjölk sedan detta djur blev vanligt (se även första delen!). Någon annan benämning på själva smöret än smör, torde icke ha förekommit. Men när man bredde smör på bröd kallades detta allmänt smörgås, så som det ju överallt brukas ännu i dag. När smöret var nykärnat skulle familjens medlemmar ha sig var sin "kerne²gås", d.v.s. nytt smör på (helst) nybakat bröd.

kärn-gås ✓

Kärnan kallades "kerna" och var ett laggat kärl; kärnstaven kallades "töl", den var av trä, nedtill försedd med ett kors med häl eller av en rund träskiva med häl.

Smör kunde också beredas genom vispning eller genom att man slog grädden i en butelj som skakades; dessa båda sätt förekommo givetvis endast där man hade mycket ont om grädde.

Smöret sköljdes i vatten; detta kallades att älta smöret. I vissa hus förekom det också att man vid ältningen ej använde sig av vatten; det kallades "att älta i töl", men ansågs av andra att bli mindre välsmakande smör. Sedan smöret

var ältat så länge, att det var fullkomligt torrt och smidigt saltades det och ältades åter tills saltet var blandat.

Fatet i vilket smöret ältades kallades "smörtrög". Vid ältningen begagnade man sig av en större träsked eller slev, i vissa fall, där det förekom större mängder av en trästöt; skeden kallades "älteske" eller "älteslev". Älteskeden kunde också vara densamma som man använde för skumningen.

Man var mycket noga med att smöret skulle vara rent. Knådning med blotta handen, som på vissa ställen brukas, förekom alls icke av en "äkta" torpakvinna; och hände det någon gång att någon till orten nyinflyttad använde denna sed, ansågs det i högsta grad osnyggt. T. ex.: "I Flimmesölt har dum fått sek e mur piga uppe i frå falebögda å hu ä sum dum fleste faleboa bå sk-taktier å hökfalier å förargelier å ha mä å göra, så hu blir nöck inte så gammal där; härum veka så hade dum kernat försåse å nör hu så skulle ~~MX~~ te å älta smört så ga hu sek upp it mä bare näva; men då körde mora uta å bana att hu skulle skämmas å lära sek fölkavet - tösa svarte för-

arter sammalika:
Smörtrög.
J. G.

ält-sked
ält-slev

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

ståse för hu hade sett huve för se. Men dä tok imota förstase,
å hu har vesst allaredan tatt stää på ett aent ställe".

(Lovisa N. Torparhustru från Kråkered. Död).

Den färdiga smörklimpen kallades, om den var någotsånär stor, för "smörslaga", den gjordes då avlång; var den mindre benämndes den allmännast "smörtulle". Hos småbrukare och torpare sade man egentligen aldrig annat än "smörtulle."

Smör - slaga ✓

Smör - tulle

På småställena kallades det kärl, i vilket man förvarade det färdiga smöret, för "smörfat", det kunde vara av trä eller lergods. Skulle smöret säljas lades det alltid i en smörbytta, ett ovalt, laggat kärl, som kunde vara av mycket växlande storlek - den var försedd med lock. På bondgårdarna förvarades smöret även hemmavid i en smörbytta.

Arbetare och andra som skulle föra smör till mats med då de voro ute, hade detta förvarat i en träask (svarvad) som benämndes "smörask"; smörask kallades också det kärl i vilket smöret serverades på bordet, men denna var mestadels av glas eller lera, endast för lång tid tillbaka eller i mycket fattiga hem var den av trä. Smörasken var ofta försedd med ornament.)

Smör-
ask^m

Landsm. Upps. 1964

R. G. Larsson. 1929. TORPA

35
V. Beredning av ost (uste). ✓

yste

Ystning förekom mycket litet, utom i en föregående avdelning beskriven tillredning av småost. Jag återger nedan ordagrant min moders, fru Maria Westh-Larsons, berättelse här om:

"Usting va inte mö brukelitt; teminstingen ingenting te å tala um. Ble dä en skvätt mjölk över, sum inte kunne ätas upp elle lagas te på aent vis, så ustes en la te småost + elle kruddost, + nön gång te ostapläcker. ✓

ysting

små-ost
krudd-ost
ost-pläcker

Men te jul ä nön gång te nör aen hökti va dä vanlitt å usta se ett pär körgosta elle iblann en större; körgost va i alla fall dä mest vanlia.

Sjölva ustinga skerde se nog inte ifrå va sum ä brukelitt överallt, teminstingen har inte ja hört talas um nö aent; te löpe bruktes kalvost. Den tvättas väl, laes in i tarmen igen hängdes te törkes å förvaras sen på ett törrt ställe. Va kalva bra, så ble dä likså mä löpe utå en kalv, å krafta i löpet berodde te stor del mä på huredann kalven hade vört. Va löpet

löpe "

bra, sa geck da at valditt lite te var usting. Lopen laes i en tulapp, klutasmock, sum en sae forr i vala, en bann um ma en tra lae ner i gruta; for te fa mer lope i mjolka bruka en iblann a krama no ra tak um smocken.

klut-smock

No r ustet ble tjockt sae en att da skar se; ble da i sto rre, se ga beta, sa sae en att da skar se i pla cker, ble da sma tt sum grun - a da velle en la helst - sa saes da va sma skoert.

No r ustet va fa rditt, tok en upp et ur vasslen a laet i en bonke elle i ett fat for te a renna a. En tok upp et an tingen ma e ske elle e slev, elle um da va mo sa va da la ttast te a tat ma ett duschslag, sa feck en inte sa mo vassle ma se.

Te a usta i hade en antingen - a da va la alla ba st - en ko perka tel elle e ja rngruta.

Ustet feck legga e stunn a dra se, en kramma urt no ra ga nger a ha lde ur vasslen sum dros ur; skulle en sen go rat te ko rgost, sa saltas da, arbetas ihop a laes ner. En ostako rg kunna fo rstarse va sto rre a minner, men mo stor van ju aldri ha r i traktera; sto rre osta an alla ho gst pa tva kilo vet ja

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

inte um dä nösins gjordes i Törpa, teminstingen inte söderut,
varum dä här ä fråga. Osta på ett ä ett ä ett hart kilo va
la dä vanliaste.

Vasslen gass allti te kriatura. Jaja, dä vell sega, dä
fanns ju så inkörma ä snåla människor så dum äte vasslen mä,
teminstingens fingela tjänara ätan, men dä vala inte garna
hos nöra rektia törpaboa, utan nöra sum kömmet uppifrå.

Nön gång för länger tebakars hände dä la att dä gordes
ustekalas ät nön sum inga kriatur hade, men dä va inte mö van-
litt i Törpa; annars va dä ju äfta vanlitt.

Dä kömme nöra stöcken käringen mä varsi kannekruka mjölk
så dära te jul elle inför nöra hökti; men dä ble precis ingen
billier ost ät, för alla käringera skulle förstärse ha kalas,
så dä ät nog upp se. Ä där dä föreköm, så skedde dä la för
dä mesta sjölvvellitt ä käringera. Nön sum b a ihopa te
ustekalas vet ja inte um i Törpa. Men dä va nöra stöcken gam-
la, sum dä va vanlitt ä ge, bå dä nena ä dä andra. 7

Ä en töckte för dä mesta, att dä va bätter ä köpa se en

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA

VGL.

Fgl.:1

~~kanne-kruka~~

Landsm. Upps. 1964

R. G. Larsson. 1929. TORPA

bete ost i stan än te å dafsa mät sjölver".

dafsa v.
 p. nedan!

Härmed torde de socknen berörande frågorna i frågelistan vara genomgångna. I det följande skall jag dock ge några upplysningar om en del andra förhållanden, som kunna anses tillhöra mjölkhushållningen.

3. Diverse seder och bruk med mjölk och mjölkning.

"Inna en geck sta mjölka skulle en allti tvätta se å ta på se ett särskelt laggårsförklä elle - um ventern - en räck elle köfta, sum en inte hade te nö aent än te laggårn. Förr, nör en allti geck i träsko, så borde en garna ha ett pär s ä r s k e l t a träsko te laggårsträsko, å aldri ta in dum i kvesten sönnu dum va, utan säta dum utaföre. På summa ställe vöre dum mö noga mä dä, å e piga sum geck å davsa mä laggårsträskoa var sum hestlt töckte dum inte um. Hure dä va så ble dä allti nö gössel sum förde mä dum å dä spöra; geck en dä i

obs!

N (UR)

texempel traggärn mä dum så ble dä gösslitt. Å, ja minsla secken uppståndelse dä ble en gång i Flimmesult när dum hade fått se e piga uppe i frå Faleböjda, sum ga se te å basa rätt in i köket mä laggärsträsko....

På summa ställe va dä brukelitt att pigera elle mora hade laggårsförklät hänganne på en spik i fäguset å tok på seket sen dum vöre ditkömna.

En borde aldri ha samma kröka sum en mjölka i te nönsting aent, för dä va inte bra. Å dum fata sum en skulle ha te ha mjölka i, dum skulle en ha te dä, å bara dä.

En skulle allti ta en sleck vatten mä sek i mjölkekruka när en geck te fäguset; summa brukte ta utå dä vattent å dänga på kojuvert te å tvätta å mä, andra sloge utet på flon. Varför dä skulle va, dä har ja aldri hört talas um, men dä va en gammel se, att så skulle va.

Nör en hade kalva å greser, sum vöre så pass stora att dum inte precis skulle leva på numjolk, så skulle en allti ge dum inna en satte se te å mjölka, för annars stoge dum bara å

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Slick

Landgm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

Frgl.:1

pl.

shac?

tängde å dä kunne dum själva ta ske å, å förresten så va dä in-
te bra för koa heller um kalven sto å tängte .

Länja

En skulle allti mjölka antingen fram[✓]pöppa, elle tepöppa[✓],
först, veket sätt en varde berodde på hure en hade vänjt se,
dä betudde ingenting veket; men en skulle aldri börja baklän-
ges för dä feck koa svårt för å kalva.

fram-pöppa
till-pöppa

En skulle se te att en mjölka ur rektitt, för den sista
mjölka va den fetaste; annars va dä dä mä, att koa le utå
att hu inte ble urmjölkat. Ett fruntermer, sum hade för
vane å inte mjölka ur rektitt, kalla dum för greddatjuv; hu
ä inte mö å ha i laggårn, en töcken greddatjuv.

grädd-tjuv

Inna en satte se te å mjölka skulle en allti klappa koa
på röggen å sega nö tena; dä va inte bara för att hu skulle
höllo se logner, utandä tjänte mä te att hu skulle släppa te
mer å bätter mjölk, troddes dä.

Nör en hade mjölkat - å gett, ifall att en inte hade nön
kär hemma te dä för tellfället - så skulle en gå direkt in mä

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

1). Tängte - av tängta, längta. Tängde - tängde, sträckte.

111
mjölka å sila uppa. Inte stå å prata å gasta på backen mä
mjölka i näven. Dä va inte bra.

Så fort sum mjölka va uppsilatter så skulle en deska
mjölkekruka å sirlin å ställat på sin plats

Å nör en gredda å så skulle en varken lata greddaränner
legga kvar på mjölka elle snåla mä sek hälta mjölka mä i gred-
den. En skulle ta å gredden, men inte mer".

(Maria Larson).

"Nör en skulle te å köpa e ko så feck en se ätter att
hu hade bra mjölkaårer å en bra trum så hu kunne fö se. E ko
sum hade tunna mjölkaårer å smaler trum va ingenting å ha¹).
Te breare trum koa hade te lättare födde hu se nör hu köm ut
på betet; e ko mä smaler trum kvetta dä ifall en släppte mett
uppe i en klöveraker, för hu tok se inte föa te övermått ändå.
Å ifall koa hade tunna mjölkaårer så kvetta dä va en forana

1). Trum - nos, mun. Mjölkaårera sägos under buken.

grädd-räanna

mjälk - ådra

Form
m.

Landsm. Upps. 1964

R. G. Larsson. 1929. TORPA

112

mä, för hu mjölka inte nö te tala um i alla fall. Å så skulle en se te att hu hade långa å brea klöva, för e storfotater ko va inte rädder för å gå ut i mösa. Kor sum ha små fötter ä rädda för sankt. Å dä ä bra ifall e ko vågar sek ut i mösa, för där ä allti mer å äta.

stor-fotat

En borde garna köpa e ko sum hade krumma horn. Då va hu inte så mö te å stängas. Dä va den olägenheta mä e krumhorn-ter ko, att hu kanske va ovanfuller, men dä suntes allt på hennes sätt å bära huvet ifall hu va svår ve le, ifall en så noga ätter.

ovan-full

Kor mä kört hår vöre dum bäste".

(J.E.Larson)

"Dä va könstitt mä dä. Men dä ä dagsens sanning, att dä va olika tur mä olika mjölkebötter; summa vöre sum um dum hade hatt mä se att kora vöre snälla å friska å mjölka reditt; andra va dä sum um dä hade vört löx mä.

Ja köpte en gäng e bötta utå en ballebo, sum ja hade te

balle-bo

Landsm. Upps. 1964
R.G.Larsson. 1929. TORPA

mjölkebötta i många harrans år, ännu tess hu va slut mä. Då va
 på en marten i Götteborg sum ja köptena i alla fall. Så en
 gång ätter många harrans år träffa ja den samma ballebon på
 en marten i Svenljonga, å då så sae ja ten: ja köpte e mjölke-
 bötta utå er för många harrans år sen å ja ska köpa e i da mä,
 ifall i löve me att ja får lika gor tur mä den sum den andra!
 Då dära sae ja förstärse mest för sjöjs skull, men han svar-
 te: jae, då tror ja allt att i skö få, för ja brukar ha turn
 mä me mä mia ~~XXXX~~ kjarl, men ja later dum allti stå unner
 körset e ti inna ja säljer dum! Va han mente mä dä dära, dä
 vet ja inte, men dä va allt en sum kunne mer än andra, för
 ja köpte e bötta te utan å dä ble lika bra tur mä den. Tror
 han me inte? Ja, inte kan ja förklarar, men så va dä. Joe, ja
 ska bevisat. Jaja, dä förstår la han, Larson, sum brukar ha
 kannedum um dä gamla. Senna så får den däre tro va han vell.
 Joe, dä va på dä viset, att den dära bötta kum i ulöcka en
 gång; dä va en packarackare ~~XXXX~~ ifrå stan sum va hemma å
 spjarna sönnarna, se. A antingen i me tro elle inte, så ä

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
 R. G. Larsson 1929. TORPA
 VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
 R. G. Larsson. 1929. TORPA

dä dagsens sanning att ätter den dan så hade ja aldri nön rektier tur mä kora.

Men se så ä dä då en sak te, att kora vöre bätter förr än dum ä nu. Nu så höller dum på så mö mä den dära förällinga dum kallar, ä dä fördarvar kora kanveta. A så har dum inte rektier gössel nu för tia heller, utan den dära konstgjorda; den drar krafta ut ur jola i stället för ä göana ä så blir gröen sämmer ätter hänn ; ä så ska dä va kraftfor ä konstiheter, se dä suger kora för hårt dä dära. Förr så kunne e ko stå se ä va bra tess hu hade kalvat attan tjuge kalva; nu ä dä slut mä dum ätter ätta ä nie.

Ä så ä dä dä, att förr så skudda dum kriatura för illtu; nu vell dum inte tro på töcket, ä så har dumetla sum dum hart".

(Magnus. Gammal torpare i Kräkered, Torpa.
Död för ett tiotal år sedan i 90-årsaldern).

"Nör en skulle köpa e ko, så feck en se te att dä ble

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.
Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

45

handlat i goe. För skulle en legga å trätta mä folk um en ko-
 handel, så hade en inte mö gläjje å kriaturt. Dä va sum um
 kostackarn hade hatt känning åt, för hu velle aldri trivas dä.
 Å så feck en laga att en feck handla mä e människa sum inte
 va eracker å messunnsammer. För ble dä messunt, så va dä löx
 å få nör nötta åt; do inte koa knall å fall, så feck en dä te-
 minstingens ingen kalv te leva, å dä kunne hända att en feck
 legga å drana upp ur räkera nöra gånger um var summer. Va dä
 dä töcka perschoner sum kunne nöt, ~~xxx~~ sum en hadde mä å göra,
 mä, så kunne en hälsa hem.

Å te å få kriaturt te mjölka ve sönnä tellfälle, dä va
 sum te krupa te mänen. Ja, minns Ia så väl nör ja köpte e
 ko en gång; jaja, vem ja köptena utå, dä kan göra däsamma, men
 vi harn inte så långt börte förresten å en sluväs än dä, dä
 förstårse. Jaja, vi hannla. Men så fort ja köm hem mä kokra-
 ken - gammel å skröpelier va hu mä å ja ga bara tjugeätta
 riksdaler för hela livet - så va dä stöpp te å fåna in i få-
 guset. Dä va sum um hu hade sett allt ont där inne, för så

räk

sluväs om
Jfr Lilla!

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
 R. G. Larsson 1929. TORPA
 VGL.

Landsm. Upps. 1964
 R. G. Larsson. 1929. TORPA

Frgl.:1

fort sum hu feck trummen i närheta å döra, så ble hu blext
 gaern å spärka. Älle vde sum um skan sjölv hade föert i buken
 påna. Ja ble förbankatter, å släppte kofanken å hu te å springa
 sum en skenarekamp; ga se å upp i moras å stenröse å skavde så
 in i helgutte sönnar se på den nena bakskanka, så att ja feck
 hölla på å lägga uma tjärumslag i ett pär vecker. Nöe, nu
 skecka han å onga sia te å titta te koa förstärse, för dum feck
 la reda påt, dä va klart; å onga dum unka å unka å messunte å
 djäkla se, å te varre ble dä förstärse. Men dä ble ja förban-
 katter å ba dum dra så långt sum pepern växte å dä ble dum
 la arga va klart....

Men koa hu mädde inte bra. Dä va sum um hu rektitt hade
mäss bört, å höre gött hu fecket så hjälpte dä inte - å nö
 mjölk dä va inte å tänka på. Då slakta jana. Å dä föresatte
 ja mek, att nö messunter ko skulle ja aldri köpa mer".

(Johan. Torpare. Död).

"Te å få kalva te å leva va iblann lite besvärlitt. Än

förbankad a.
Skenare-kamp

mäss

va dä messunt, än va dä dålit i värt. Dä va inte dumt te å skära ett litet höl i örat på kalven å ta ut lite blodkåsen blåna mä drecken; dä gan krafter".

(J.B. Augustson, Kråkered. Död).

"Nör en skulle sälja mjölk elle smör, så feck en allti löve te å va noga mä, att en inte förjumpa se sa en kom i lag mä folk sum kunne göra nö illa vet för en. Va en inte rektitt säker på att dä va redia männischer en hadde mä å göra, så borde en aldri lämna ifrå se e mjölkakruka inna en hade slöckt ell ina. Å va smört anbelanga, så va dä allti skäl i å ta en stålbete, ena stöppenål kunne duva, å rita ett litet körs över tullen; dä gjole va dä kunne. Å va en inte säker, så feck en va särskelt noga mä att inget h å r kom mä, för feck dum bara tak i ett hår, så toke dum snart hela koa".

(Andreas. Början av 1900-talet).

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

4. Ordförklaringar och grammatik.

Mjölk (fem.).

Mjölk - mjölk; mjölka - mjölken; mjölkas - mjölkens.

Fragga - löa (fem.).

Fragga - skum; fragga - skummet; fraggas - skummets; löa, löa, löas.

Sil (mask.).

Sil uttalas med mycket tjock l-ljud; i vissa former, bestämd samt ägoform övergår l-ljudet nästan till r.

Sil - sil; siln eller sirn - silen; sir(l)ns - silens.

Gredde (mask.).

Gredde - grädde; gredden - grädden; greddens - gräddens.

Kerna (fem.). subs.

Kerna - kärna; kerna - kärnan; kernas - kärnans.

Kerna (verbet).

Kerna - att kärna; ja kernar - jag kärnar; vi kerne - vi kärna; du kernar - du kärnar; I kerne - I kärnen; ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXX~~

Peritomen
torde i regel
Saknas
J. G.

dum kernar - de kärna.

Mjölka (verbet).

Mjölka - att mjölka; ja mjölkar - jag mjölkar; du mjölkar - du mjölkar; I mjölke - I mjölken; dum mjölkar - de mjölka.

Välling (fem.).

Välling - välling; vällinga - vällingen; vällingas - vällingens.

Mjölkekruka (fem.).

Mjölkekruka - kruka som användes för mjölkningen; Mjölkekruka - mjölkekrukan; mjölkekrukans - mjölkekrukans.

Mjölkekruka böjdes på samma sätt.

Plur.

Mjölkekrukera - mjölkekrukorna; mjölkekrukeras - mjölkekrukornas.

Mjölkebötta (fem.).

Mjölkebötta, mjölkebötta, mjölkeböttas; mjölkebötter, mjölkeböttera, mjölkebötteras.

Bonke (mask.)

Bonke, bonken, bonkens.

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA

Flur.

Bonka, bonka, bonkas.

Fat (neutr.).

Fat, fatet, fatas.

Flur.

Fat, fata, fatas.

Skål (fem.).

Skål, skåla, skålas.

Flur.

Skåla, skåla, skålas.

Smör (neutr.).

Smör, smört, smörts.

Smörtulle (mask.).

Smörtulle, smörtullen, smörtullens.

Flur.

Smörtulla, smörtulla, smörtullas.

Smörslaga (fem.).

Smörslaga

Landsm.Upps.1964
R.G.Larsson.1929.TORPA

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

5/
Smörslaga (fem.).

Smörslaga, smörslaga, smörslagas.

Plur.

Smörslager, smörslager, smörslageras.

Smörfat (neutr.).

Smörfat, smörfatet, smörfatets.

Plur.

Smörfat, smörfata, smörfatas.

Smörböttar (fem.).

Smörbötta, smörbötta, smörböttas.

Plur.

Smörbötter, smörböttera, smörbötteras.

Smörask (mask.).

Smörask, smörasken, smöraskens.

Ost (mask.).

Ost, osten, ostens.

Plur.

Osta, osta, ostas.

Landsmålsarkivet Uppsala 1964
R. G. Larsson 1929. TORPA
VGL.

Frgl.:1

Landsm. Upps. 1964
R. G. Larsson. 1929. TORPA